

HAMZA el-İSFAHÂNÎ VE BÜVEYHÎLER (I)

Ahmet GÜNER¹

HAMZA AL-ISFAHÂNÎ AND THE BUWAYHİDS (I)

(Abstract)

Hamza al-Isfahânî is the one of the leading historians of the tenth century. Especially his book, *Târîhu Sinî Mülûk al-Arz ve al-Anbiyâ* (Chronology of the Kings of the Earth and the Prophets) is a remarkable and an important chronicle, which reached us completely and without destruction. The book, thought it is a kind of general world history, has also some of the earliest and contemporary records of the Buwayhids and their racial group the Dailamits. At the same time, it is an important historical source to learn how the history of the Buwayhids is dealt with by Hamza al-Isfahânî as a their contemporary historian and where they were put in the general history of Islam.

In this article, believing that without enough knowledge of the author's biography, it is almost impossible to understand his ideas and to evaluate or interpret them correctly, we firstly considered the life of Hamza al-Isfahânî as a scholar, historian and an eyewitness of his age. Then we examined his records on the Buwayhid dynasty and the Dailamits.

Anahtar Terimler:

Hamza el-İsfahânî, Büveyhîler, Deylemliler Tarîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ, İslâm Tarihçiliği.

Tarihî çalışmalarda malzemenin araştırma konusu ile çağdaş olmasının ne denli önemli olduğu, tarihçilerle sosyal bilimciler tarafından pek iyi bilinen bir husustur. Çünkü muasır tarihçi ve eseri, mensup veya ait oldukları çağla az çok kuşatılmışlar ve onunla bütünleşmişlerdir. Bir başka ifade ile tarihçinin yazdıklarının bir kısmının veya çoğunun, gördüğü, duyduğu veya bazen kişisel olarak katıldığı olay ve hadiselerden oluşması bir yana, eserinin dili, içeriği ne olursa olsun, başlıbaşına onun yaşadığı çağdan bir ifşaat veya dönemini ele veren geri almamaz bir itiraf gibidir. Ne yazık ki değişik nedenlerle bir çok tarihî kaynağın zayı olması, araştırmacıları muahhar/çağdaş olmayan malzemeyle yetinmek zorunda bırakmıştır. Hicrî dördüncü ve beşinci (miladi on ve on birinci) asırlarda Şiî/İsmâîlî Fatımîler'le birlikte İslâm tarihsel sürecinin ilginç bir devresini oluşturan Şiî-Zeydi/İmâmî Büveyhîler döneminde de son derece önemli tarihî eserler kaleme alındığı halde, bunla-

¹ Doç.Dr., D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

rın bir çoğu ya tamamen zayi olmuş veya ancak kısmen zamanımıza ulaşmıştır. Hamza el-İsfahânî (360/970'den önce)'nin *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*'sı, bu dönemden bize bir bütün olarak gelen dikkat çekici tarih kitaplarından biridir. Kronolojik bir dünya tarihi mahiyetinde olmasına rağmen, eserin Büveyhîler'le onların mensup oldukları Deylemliler'e dair satır ve sayfaları, sadece bu mevzuda en erken kaleme alınan çağdaş tarihî materyal içinde yer alması bakımından değil, aynı zamanda adı geçen zümre ve hanedanın çağdaş bir tarihçi tarafından İslâm tarihsel sürecinde nasıl konumlandırılıp anlaşıldığını ortaya koyması bakımından da önemlidir.

İşte elinizdeki makale, yazılanı anlamak için yazardan başlamak gerekir düşüncesiyle önce bir ilim adamı, tarihçi ve devrinin tanığı Hamza el-İsfahânî'yi değişik yönleriyle tanıtmayı, ardından da tarihî eserinin Büveyhîler/Deylemliler hakkındaki içeriğini ortaya koyup tarihsel olarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

1. Hamza b. el-Hasan el-İsfahânî: Hayatı, İlmî Kariyeri ve Büveyhîler

Hayatı hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olamadığımız Ebû Abdullâh (Ebû Abdurrahmân veya Ebû'l-Hasan) Hamza b. el-Hasan el-İsfahânî, üçüncü/dokuzuncu asrın son çeyreği içinde İran'ın Cibâl (kuzey-batı İran) bölgesinin önemli kentlerinden İsfahân'da doğdu. Bazı kayıtlardan hareketle 270-280/883-893 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. İlk tahsilini kültürlü bir kişi (müeddib) olarak tanıtılan babasının yanında yapan Hamza el-İsfahânî, bilgi ve görgüsünü artırmak üzere birçok seyahatler yapmıştır. Onun ilki 308/920-921, üçüncüsü de 323/935'de olmak üzere üç Bağdat seyahatinden bahsedilmektedir. Bazı kayıtlardan onun 333-334/944-945 yılında Bağdat'a bir başka seyahat yaptığı tahmin edilmekte ve ayrıca bir de Fars'a² gittiğinden söz edilmektedir. Bu yolculuklarında başta hadis tefsir, dil ve edebiyat olmak üzere değişik ilimlerde öne çıkmış bir çok bilginle karşılaş-

² Pars kelimesinin Arapçalaşmış şekli olan Fars, bugünkü İran'da, güneyde İran körfezi, kuzeyde İsfahan, batıda Hûzistan'la çevrili coğrafi bölgeye verilen addır. Şîraz, Bûşehr, Lâr, Fesâ, Kâzerûn, Cehrem, Abâde ve Fîrûzâbâd, bu gün bölgenin önemli şehirlerini oluşturmaktadır. Bkz., Cevdet Hey'et, "Fars", *DİA*, XII, 174, 175.

mıştır ki, bunlar arasında Bağdat'ta görüştüğü ünlü tarihçi et-Taberî (310/922) ve büyük dilci İbn Düreyd (321/933) de bulunmaktaydı.³

Bağdat'ta bulunduğu 308/920-921 yılı Abbâsî hilâfetine hızla bir çöküşe süreklendiği Muktedir (295-320/908-932)'in halifeliğine denk gelmekteydi ve kendisi de eserinde bu durumu tasvir eder ve ilginç bir şekilde olayların anlatımını bu şehirde bulunduğu 308/920-921 yılından başlatır.⁴ İkinci gelişinin tam tarihi bilinmemektedir; fakat üçüncü defa 323/935 yılında Bağdat'a yeniden geldiğinde ise Abbâsî hilâfetine içine düştüğü çöküntü durumunun devam ettiğini gösteren olaylar sürüp gitmekteydi ve Hamza bütün bunları yakından görüp öğrenmiş olmalıdır. Geçen zamanda içinde Muktedir'in kendi ordu komutanı Mûnis'e yenilip katledilmesinin ardından iktidara halife el-Kâhir (320-322/932-934) gelmiş, fakat o da kısa bir süre sonra bir ihtilâlle görevinden uzaklaştırılıp yerini er-Razî (322-329/934-940)'ye bırakmıştı.⁵ Hamza'nın er-Râzî zamanında Bağdat'ta ne kadar kaldığı bilinmemektedir; acaba o adı geçen halifenin hilâfeti içinde bulunduğu güç durumdan bir ölçüde de olsa çıkarmak için bir çare olarak ihdas ettiği emîrülümerâlık kurumunun ortaya çıkışına şahitlik etmiş miydi? Bunu tahmin etmek imkânı yoktur. Şayet 333-334/944-945 yıllarında Bağdat'ta bulunduğu doğru ise, o sadece Abbâsî hilâfeti için değil, aynı zamanda tüm İslâm tarihsel süreci için önemli bir değişim-kırılma anlamına gelen Şîi Büveyhîler'in Muizzü'd-Devle (334-356/945-967) önderliğinde Sünnî-Abbâsî hilâfet merkezi Bağdat'ı ele geçirmelerini de (334/945) müşahede etmiş olmalıdır.⁶ Bu hadise, yirmi yılı aşkın bir süre içinde bir kısım İran

³ Eugen Mittwoch, "Die Literarische Tätigkeit Hamza al-Isbahânîs", *MSOS*, XII (1909), s.110-120; K. Nariman, "Hamza İspahani", *The Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, XXIV (1917), 218, 219, 220, 221, 222; Hüseyin Alî Mahfûz, "Hamza b. el-Hasan el-İsfahânî, Sîretühu ve Âsârühu ve Ârâuhu fi'l-Lügati ve't-Târîhi ve'l-Büldân", *Sumer*, 19 (1963), s.66, 67, 68, 69; F. Rosenthal, "Hamza al-İsfahânî", *EI2* (İng.), III, 156; Abdülkerim Özeydin, "Hamza el-İsfahânî", *DİA*, XV, 513.

⁴ Hamza el-İsfahânî, Hamza b. el-Hasan, *Târîhu Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*, Beyrut trz., s.154.

⁵ Zikri geçen halifeler ve ilgili olaylar hakkında bkz., K.V.Zetterstéen, "Muktedir", *İA* (M.E.B.), VIII, 575-576; Aynı yazar, "Kâhir Billâh", *Aynı eser*, VI, 74; Aynı yazar, *Aynı eser*, "Râzî Bi'llâh", IX, 647.

⁶ Şîi Büveyhîler ve onların Bağdat'a hakim oluşları hakkında bkz., Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 496-497.

topraklarında genişlemesini sürdüren Deylem/Büveyhî yayılışının ulaştığı en önemli/çarpıcı aşamaydı ve ileride söz edileceği üzere Hamza bu süreci de izleme olanağına sahip olmuştu. Bütün bu tecrübeler, onun sadece ilmî-entelektüel kariyerinin oluşum ve gelişimi bakımından değil, aynı zamanda siyaset, devlet ve daha genel olarak tarih görüşünün şekillenmesinde etkili faktörlerden biri olarak görülebilir.

Çıktığı seyahatlerle değişik yerlerde bulunmasına rağmen doğduğu ve yaşadığı İsfahân, Hamza el-İsfahânî için en önemli sosyal çevre niteliğini taşımıştır. Öyle görünüyor ki o, yolculuk yaptığı yıllar dışındaki bütün hayatını bu kentte geçirmişti. Hamza “İsfahân’da 291-344/903-955 yılları arasında hatırladığım normal dışı sekiz olay şunlardır” der ve hadiselerin tarihleri olarak 291/903, 310/922, 323/934-935, 324/935-936, 330/941-942, 332/943, 344/955, 350/961 yıllarını verir.⁷ Diğer taraftan o tarihî eserini İsfahân’da 351/962 yılında tamamladığını söylemektedir.⁸ Bu kayıtlardan hareketle, Hamza’nın seyahatlerini tamamladıktan sonra İsfahân’a döndüğü söylenebilir. İsfahân’daki hayatı, denk geldiği dikkat çekici tarihsel olaylar/durum itibarıyla Hamza için son derece ilginç ve öğretici olmuştur. O, öyle görünüyor ki, daha önce işaret edildiği gibi, dördüncü/onuncu asrın ilk on beş yılı geçtikten sonra kendini göstermeye başlayan ve sonunda Büveyhîler’i ortaya çıkaran Deylem yayılışını ve bu yayılışın değişik aşamalarını İsfahân’dan izleme ve bunların bir kısmına bizzat tanık olma imkanına sahip olmuştur. Zira bu hareket Taberistân, Cürçân ve kuzey-batı İran’dan başlayıp, İsfahân ve diğer bir kısım İran vilâyetlerine ve nihayet Bağdat’a kadar yayılmıştır. Bütün bunlar olurken İsfahân, hareketin merkezî noktalarından birini teşkil etmiştir. Deylem hareketinin ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında kısa bir hatırlatma bu durumu açıkça göstermektedir. Deylem yayılışını 316/928 yılında Deylemli lider, Esfâr b. Şîrveyh⁹ başlatmış ve Taberistan, Cürçân ve bazı kuzey-batı İran vilâyetlerini ele geçirdikten sonra güneye yürüme hazırlığı içinde iken liderliği kendisini bertaraf eden bir başka Deylemli lider Merdâvîc b. Ziyâr’a bırakmak zorunda kalmıştır. Hareketin önderliğini ele

⁷ Hamza el-İsfahânî, s.148, 149, 150, 151.

⁸ Hamza el-İsfahânî, s.183.

⁹ M.Canard, “Asfâr b. Şîrawayhî”, *EI2*(İng), I, 668.

geçiren müstakbel Ziyârî hanedanının kurucusu Merdâvîc b. Ziyâr (315-323/927-935),¹⁰ hakimiyetini İsfahân ve diğer Cibâl vilayetlerine yaymış ve Hamza'nın memleketi İsfahân'da taç giymişti. Ne var ki Deylem yayılışı Büveyhîler'i ortaya çıkarmakla çok daha önemli bir aşama kaydetti. Şöyle ki, Merdâvîc'in önce sıradan bir komutanı, sonra da bir valisi olan Ebû Şücâ' Büveyh'in üç oğlundan en büyüğü Ebü'l-Hasan Alî (İmâdü'd-Devle[322-338/934-949]), beriki gücünü pekiştirmekle meşgulken harekete geçip¹¹ 321/933 İsfahân'da kısa süreli bir hakimiyet kurup müstakbel Büveyhî hanedanının ilk işaretini verdikten sonra, güneye inerek Fars'da hanedanın ilk şubesini tesis etmeye muvaffak olmuştur. İmâdü'd-Devle'nin kardeşi Ebû Alî el-Hasan (Rüknü'd-Devle[323-366/935-976]) ise Merdâvîc'in İsfahân'da katledilmesinin (Rebiülevvel 323/Şubat 935) ardından kenti ele geçirerek sonraki yıllarda Ziyârîler ve Sâmânîler ile büyük bir mücadele içinde hanedanın Rey ve Cibâl şubesini kurmayı başardı.¹² Bütün bu hızlı tarihî değişimleri İsfahân'da izleyen Hamza el-İsfahânî, denilebilir ki, hayatının önemli bir kısmını (yaklaşık kırk yıl) Rüknü'd-Devle'nin hakimiyetindeki bu şehirde geçirmiş ve nihayet adı geçen Büveyhî emiri hâla hayatta ve hanedanın en büyük hükümdarı olarak iş başında iken bir rivayete göre 360/970 yılından önce¹³ aynı kentte vefat etmiştir. Kısaca onun hayat serüveni, devrinin önemli/belirleyici tarihî-siyasî olayları dikkate alındığında bir genel cümle ile şöyle ifade edilebilir: Onun Bağdat'ta izlediği Abbâsîler'in çöküşü, İsfahân'da izlediği ise Deylemliler'in/Büveyhîler'in yükselişi idi.

Tarihî olaylar ve zaman-mekân bakımından bu kadar yakın olmalarına rağmen, Hamza el-İsfahânî ile Büveyhî hükümdar ve devlet adamlarının ilişkisi hakkında bir-iki kayıt dışında kaynaklarda ne yazık ki, herhangi bir bilgi ile karşılaşılmamaktadır. Bunlardan biri, Hamza'nın eserlerinden biri olan *Kitabü'l-Hasâis ve'l-Müvâzene Beyne'l-Arabiyye ve'l-Fârisiyye*'yi ikinci ne-

¹⁰ C.E.Bosworth, "Mardâwîdj", *EI2* (İng), VI, 539.

¹¹ Ahmet Güner, "İmâdü'devle", *DİA*, XXII, 173-174.

¹² H.Busse, "Büveyhîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1987, V, 516, 517, 524.

¹³ es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b.Muhammed b.Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, Beyrut 1408/1988, I, 175.

sil Büveyhî hükümdarı Adudü'd-Devle (338-372/949-983) adına kaleme almasıdır.¹⁴ Tarihçinin yukarıda belirttiğimiz Fars seyahati ile eserin bu sırada Büveyhî hanedanının Fars şubesi hükümdarı olan Adudü'd-Devle'ye ithaf edilmesi arasında bir ilişki olabilir. Bir başka kayıt da Rey ve Cibâl Büveyhî hanedanının ünlü vezir ve devlet adamı büyük edip es-Sâhib b. Abbâd (385/995)'in¹⁵ Hamza el-İsfahânî'nin ilmî-edebî kariyerini övmesidir ki bu durum, ikisi arasında bazı ilişkilerin olabileceğini düşündürmektedir.¹⁶ Tarihî kaynakların bu suskunluğuna rağmen, ileride ele alacağımız gibi, Hamza'nın Deylemliler ve Büveyhîler'i tarihsel olarak ele alırken gösterdiği tavır ve eğilim, bu ilişkinin bize yansıyanın ötesine geçtiğine bizi ikna etmektedir. Herhalükârda biyografisine dair yukarıda ortaya koyduğumuz çerçevenin, tarihî eserin, özellikle de bu eserin Deylemliler ve Büveyhîler'e dair sayfa ve satırlarının kendine has şeklini almasında etkili olduğu kolayca söylenebilir.

İlmî kariyerine gelince, Hamza el-İsfahânî, edebiyet, felsefe, tıp, târih, lûgat, nahiv, tefsir ve hadis gibi değişik alanlarda eğitim görmesine rağmen, sayısı yirmiye varan eserleri¹⁷ dikkate alındığında, ağırlıklı ilmî çalışmalarının, tarih ve dilbilim/filoloji olmak üzere daha ziyade iki sahada yoğunlaştığı görülmektedir. Klasik devir bilginleri daha ziyade onun bu iki özelliğini öne çıkarmışlardır. Edebî yönüyle ilgili olarak çoğunlukla “edip”, “eğitimci (el-Müeddib)”,¹⁸ “zarif veya büyük ediplerden biri”,¹⁹ “lûgat ilminin otoritesi (Sâhibü'l-Lüğa)”²⁰ şeklinde kendisine atıfta bulunulmuş ve Ebü'l-Feth el-

¹⁴ İbnü'l-Kıftî, Cemâlüddîn Ebü'l-Hasan Alî b. Yûsuf, *İnbâhü'r-Rivât alâ Enbâi'n-Nühât*, Kahire 1369/1950, I, 335.

¹⁵ Sâhib b. Abbâd hakkında bkz., Ahmet Ateş “İbn Abbâd”, *İA* (M.E.B.), V (II), 692-693.

¹⁶ Ünlü vezir, Hamza el-İsfahânî ile onun gibi dönemin bir başka edibi olan İbn Ebî Avn hakkında şöyle demiştir: “Bu ikisi önde gelen iki üstad ve iki büyük bilginidir (fehlâni)”. Bkz., Hüseyin Ali Mahfûz s.73.

¹⁷ Eserlerinin bir listesi için bakınız: İbnü'n-Nedîm, s.199; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Müsannifîn*, İstanbul 1951, I, 336; Mittwoch, s.129-135; Hüseyin Ali Mahfûz, s.74-75; F. Rosenthal, “Hamza al-İsfahânî”, *EI2* (İng.), III, 156; Abdülkerim Özaydın, “Hamza el-İsfahânî”, *DİA*, XV, 514.

¹⁸ İbnü'n-Nedîm, s.199; İbnü'l-Kıftî, I, 335.

¹⁹ Hüseyin Ali Mahfûz, s.73.

²⁰ Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdullâh Yâkût b. Abdullâh, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk., Ferîd Abdulazîz el-Cündî, Beyrut trz., I, 41.

Merâğî (376/986), es-Sâhib b. Abbâd, el-Harezmi (Ebûbekir Muhammed b. el-Abbâs [383/993]), el-Kâdî el-Cürcânî (Ebû Sa'd İsmail b. Ahmed, [392/1001-1002]), İbn Fâris (377/987) gibi bu sahanın büyük bilginleri arasında sayılmıştır.²¹

Tarihçiliği ile ilgili olarak ise o, Mücmelü't-Tevârîh (520/1126 yılında yazıldı) yazarınca “tarih ilminin şahı (Hudâvend-i Târîh)” şeklinde övülürken, Hamdullâh el-Müstevfî (751/1350) tarafından “üstad tarihçilerden biri” diye nitelendirilmiştir. Devletşâh (913/1507-1508) da Hamza'yı, et-Taberî (310/922), İstahrî (346/957) ve ayrıca Yunan tarihçileri ayarında bir tarihçi gibi düşünmüştür.²² İbnü'l-Belhî (510/1116-1117'de hayatta)'nin “araştırmacı bilgin (recül muhakkik)” ifadesi ise,²³ onun genel ilim adamlığının bir değerlendirmesi gibi durmaktadır.

Hamza eserlerinin çoğunu verdiği dilbilimde (filoloji) daha ziyade atasözü, darbimesel (emsâl/proverb), sözlükçülük (lexicography) ve şiire yönelmiş ve bir takım dil sorunlarına eğilmiş görünmektedir.²⁴ Atasözleri ve darbimeseller hakkında kaleme aldığı *Kitâbü'l-Emsâl alâ Ef'al el-Fâhire*'de²⁵ otuz bölüm halinde “Ef'alü” (ism-i tafdil) kalıbıyla söylenmiş 2600 Arap atasözünü (darbimesel) alfabetik olarak ele almış ve darbimesellerin ortaya çıkış sebeplerini dil ve sözlük bakımından incelemiştir. Eser, Hüseyin Ali Mahfûz'un tespitine göre, es-Seâlibî (429/1037-1038), İbn Hallikân (681/1282-1283) ve Hizânetü'l-Edeb yazarı Abdülkâdir el-Bağdâdî (1093/1621) tarafından kullanılmış ve muhtevastından bazı parçalar az ya da çok nakledilmiştir.²⁶ Hamza, bu alanla ilgili olarak ayrıca *Kitâbü'l-Emsâli's-Sâdire 'an Büyûti's-Şi'r*'i kaleme almıştır.²⁷ Eser, yazarının darbimesellerin

²¹ Hüseyin Ali Mahfûz, s.73.

²² Hüseyin Ali Mahfûz, aynı yer.

²³ İbnü'l-Belhî, *Kitâbu Farsnâme*, neşr., Le Strange, ve R.A., Nicholson, London 1921, s. 8.

²⁴ F. Rosenthal, “Hamza el-İsfahânî”, *EI2* (İng.), III, 156.

²⁵ İbnü'n-Nedîm, s.199. Bu eser basılmıştır: nşr., Fehmî Sa'd, Beyrut 1409/1988.

²⁶ Hüseyin Ali Mahfûz, s. 78-82; Mittwoch, s.131-132; Abdülkerim Özeydın, “Hamza el-İsfahânî”, *DİA*, XV, 514.

²⁷ İbnü'n-Nedîm, s.199; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, 1360/1941, I, 168; Hüseyin Ali Mahfûz, s.74, 84; G.K.Nariman, s.221; F. Rosenthal, “Hamza el-İsfahânî”, *EI2* (İng.), III, 156; Abdülkerim Özeydın, “Hamza el-İsfahânî”, *DİA*, XV, 514.

şiiirden doğduğu düşüncesinde olduğunu ortaya koyması bakımından da önemlidir.

Sözlük sahasındaki eserlerinden zamanımıza kısmen ulaşan *Kitabü'l-Hasâis ve'l-Müvâzene Beyne'l-Arabîyye ve'l-Fârisiyye'si*,²⁸ Arapça ile Farsça'yı karşılaştırmak amacıyla kelimeleri konularına göre gruplara ayırarak meydana getirdiği bir çalışmadır; müellif bu kitapta Farsça'dan Arapça'ya geçtiğini düşündüğü coğrafi isimler üzerinde de durmakta ve aynı zamanda Farsça'nın Arapça'dan üstün olduğunu savunmaktadır. Seâlibî (429/1037-1038) ve Yâkût el-Hamevî (626/1228-1229) gibi birçok bilgin tarafından kaynak olarak kullanılan eser, etimoloji sahasında Hamza'nın derin vukufuna şahitlik etmektedir. O kadar ki İbnü'l-Kıftî (646/1248) kitap hakkında müellifinin lügat ve köklerine ne kadar vakıf olduğunu gösteren benzeri yazılmamış bir eser diye söz etmektedir.²⁹ Yine bu sahayla ilgili olarak kaleme aldığı *Kitâbü't-Tenbîh alâ Hurufi't-Tashîf*'te³⁰ ise o, genel olarak, dilciler ve ediplerle lügat ve şiir ravilerinin gerek şiir ve gerekse nesirde yapmış oldukları nokta, hareke, irab ve yazım hatalarına yer verir. Sonraki asırlarda geniş bir tesir sahası elde eden eser, Yâkut el-Hamevî (626/1228-1229), İbn Hallikan (681/1282), es-Safedî (764/1362), İbn Hacer (852/1448), İbn Kemâl Paşa (940/1533), Abdulkâdir el-Bağdadî (1093/1682), eş-Şeyh Yusuf el-Behrânî ve Gıyaseddîn Abdülkerîm b. Tâvûs gibi edip ve dilciler tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Hamza'nın hemen hemen çağdaşı olan Ebû Nasr İshâk b. Ahmed b. Şîs (405/1014-1015) tarafından bu esere bir reddiye kaleme alınmış olması, onun yazılmasının üzerinden çok geçmeden tartışma konusu olmaya başladığını göstermektedir. Bu çalışma, Rosenthal'e göre kültürel tarih sahasında önemli bir başarıdır.³¹

²⁸ İbnü'l-Kıftî, I, 335; Kâtib Çelebî, II, 1464; Bağdatlı İsmail Paşa, I, 336; Hüseyin Ali Mahfûz, 87.

²⁹ İbnü'l-Kıftî, I, 335; F. Rosenthal, "Hamza al-İsfahânî", *EI2* (İng.), III, 156; Abdülkerim Özaydın, "Hamza el-İsfahânî", *DİA*, XV, 514; Hüseyin Ali Mahfûz, s. 87-90; Mittwoch, s.135-136, 156-159.

³⁰ İbnü'n-Nedîm, s.199.

³¹ Mittwoch, 134-135; Hüseyin Ali Mahfûz, s.83-84; Abdülkerim Özaydın, "Hamza el-İsfahânî", *DİA*, XV, 514; F. Rosenthal, "Hamza al-İsfahânî", *EI2* (İng.), III, 156.

Hamza el-İsfahânî şiir alanında daha ziyade derleme çalışmalarına ilgi gösterdi; bunlar arasında büyük bir cilt olarak Ebu Nüvâs (198/813[?])'ın şiirlerini içeren *Dîvânü Ebî Nüvâs*'ı önemlidir. Bir derleme olmasının dışında eser, ayrıca, çok değerli edebî bilgiler ihtiva etmesi açısından da önemlidir.³² Onun Bağdat'a yaptığı seyahatlerden birinin, bu eseri kaleme almak için gerekli malzemeyi toplamakla ilgili olduğu belirtilmektedir.³³

Tarihçiliğine gelince Hamza el-İsfahânî'nin iki tarihî eser kaleme aldığından bahsedilmektedir ki, bunlardan biri zamanımıza ulaşmayan İsfahân tarihidir: *Kitâbu İsbahân ve Ahbârihâ*. Hakkında yapılan nitelermelerden onun İsfahân'ın politik tarihi ile biyografik tarihini birleştiren ve kentin coğrafyası, topografyası, tarihî özellikleri ve burada yetişen meşhur kişiler hakkında bilgi veren hacimli bir kitap olduğu anlaşılmaktadır. el-Kıftî eseri, tasarımı, planı ve sistematığı açısından hayret verici (acîbü'l-vaz'), ilginç yönü fazla (el-kesîretü'l-ğarâib) ve faydalı bir kitap olarak tavsif etmektedir. Bu özellikleriyle *İsfahân Tarihi*, sonraki zamanlarda bir başvuru kaynağı niteliği taşımış ve el-Bîrûnî (440/1048), el-Mâferrûhî (yaklaşık 465-485/1072-1092), Hasan b. Muhammed el-Kummî, Mücmelü't-Tevârih müellifi (eser 520/1126 yılında İran'da yazıldı), Yâkût el-Hamevî (626/1228-1229) ve Ebû Nasr Sehl b. Abdullâh tarafından kullanılmıştır.³⁴

Onun tarih sahasında en fazla tanınan eseri ise daha önce işaret edildiği gibi *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*'dır.³⁵ Eser kısa bir dünya tarihi

³² Mittwoch, s.150-156; Hüseyin Ali Mahfûz, s.91-92; F. Rosenthal, "Hamza al-İsfahânî", *EI2* (İng.), III, 156; Abdülkerim Özeydın, "Hamza el-İsfahânî", *DİA*, XV, 514.

³³ Hüseyin Ali Mahfûz, s.68.

³⁴ İbnü'n-Nedîm, s. 199; es-Sem'ânî, I, 175; İbnü'l-Kıftî, I, 336; Kâtib Çelebî, I, 282; Abdülkerim Özeydın, "Hamza el-İsfahânî", *DİA*, XV, 514; F. Rosenthal, "Hamza al-İsfahânî", *EI2* (İng.), III,156; Hüseyin Ali Mahfûz, s. 75-77; Mittwoch, 130-131.

³⁵ Bu adlandırma kitabın naşiri tarafından yapılmış olup, aslından biraz farklıdır. Eser, müellifi tarafından "Kitâbü Tevârihi Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ Üli'l-Emr Aleyhimü's-Selâmü" şeklinde isimlendirilmiştir. Bkz., Hamza el-İsfahânî, s. 5. Fakat eser, onu kullanan değişik müellifler tarafından farklı şekillerde adlandırılmıştır. Bu çerçevede el-Bîrûnî (bkz., *el-Asârü'l-Bâkiye an Kurûni'l-Hâliye*, Leipzig 1923, s. 105), "Tevârihü Kibârî'l-Ümem Men Medâ Minhüm ve Men Ğaber", es-Seâlibî ve Alî b. el-Hasan el-Hazrecî (812/1409-1410), "Kitâbü Tevârihi'l-Ümem" ve Mücmelü't-Tevârih müellifi ile Yâkût el-Hamevî de (bkz., *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 302; Hasan Ali Mahfûz, s. 85) "Târîh" şeklinde isimlendirmişlerdir. Kâtib Çelebi (bkz., *Kesfü'z-Zünûn*, I, 286, 301) "Tevârihü'l-

kronolojisi ve hanedanlar tarihidir. On bölümden oluşan eser, sırasıyla, İran, Roma, Yunan, Mısır/Kopt, İsrâîl, Lahmîler, Gassânîler, Himyerîler, Kindeliler gibi İslâm öncesi devlet ve hanedanlarıyla İslâmî dönemdeki Kureyş-Arap-İslâm devlet ve hanedanlarının tarihlerini içermektedir. Tarihçi, hacimli olmayan bu eseriyle oldukça dikkatli ve tenkit fikrine sahip bir araştırmacı olduğunu ortaya koymuştur. Eski İran/Fürs haberleri ile ilgili olarak “Bunlar, bütünüyle doğru değildir” der, ardından araştırmaya ve mukayeseye koyulur ve ilgili haberler arasındaki boşlukları göstermeye çalışır. Tarihçinin araştırmacı ruhu ve dikkati elde ettiği kaynakların seçimine gösterdiği ilgi ile en otantik kaynakların seçiminde de kendisini belli eder. O eski İran tarihi ile ilgili olarak Zerdüşt’ün kitabı Avesta dahil olmak üzere daha önce yazılmış en az sekiz İran tarih kitabını birleştirir ve bunların haberlerini birbirleriyle mukayese ederek kitabın bir bölümünü oluşturur ve ayrıca hükümdarların hükümdarlık müddetlerini tespit için birçok Zîc’lere başvurur. Benzer şekilde Yahûdi/İsrâîl, Grek ve Roma tarihi için Yahûdî ve Bizans bilgi kaynaklarını kullanmaya önem verir. Arap/İslâm tarihi için ise birçok siyer kitabı ve et-Taberî gibi büyük tarih kaynaklarına yönelir.³⁶ Ayrıca şahidi olduğu bazı olaylara da eserinde yer verir.³⁷

Yukarıda dilciliği ve tarihçiliği ile ilgili olarak ortaya konulanlar, Hamza’nın araştırmacı, mütecessis, üretken, dikkatli ve bir ilim adamı olduğunu, araştırmalarına orijinal katkılar yaptığını ve bu özellikleri ile kendi çağından itibaren asırlarca tartışılıp eserlerinden yararlanıldığını göstermektedir. Burada Hamza ile ilgili üzerinde durulması gereken bir başka nokta da, onun bir İran milliyetçisi olduğu ve Şuûbiyye taraftarı olarak Araplar’a karşı

Ümem” ve “Târihü Kibârî'l-Beşer” adlarında iki eseri Hamza’ya isnad etmektedir ki, yine kastedilenin aynı eser olduğu anlaşılmaktadır. Bazı günümüz araştırmalarında (bkz., Şâkir Mustafa, *et-Târihu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, Beyrut 1983, II, 380; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1988, s. 66) Hamza’ya “Kitâbü Tevârihi Kibârî'l-Beşer” adıyla üçüncü bir tarih kitabı isnad edilmektedir; fakat bu durum, yukarıda belirtildiği üzere, aynı eserin değişik adlarla anılmasının yol açtığı bir hata olsa gerektir.

³⁶ M. Şemseddin (Günaltay), *İslam'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1339-1342, s. 83-84; Şâkir Mustafa, II, 379-380; Ramazan Şeşen, s. 65-66; F. Rosenthal, “Hamza al-İsfahânî”, *EI2* (İng.), III, 156; Hüseyin Ali Mahfûz, s. 85-86; Abdülkerim Özaydın, “Hamza el-İsfahânî”, *DİA*, XV, 514 ; G. K. Nariman, s. 225.

³⁷ Hamza el-İsfahânî, s.148-153.

peşin hükümlü davrandığına dair ileri sürülen görüşlerdir.³⁸ Bu değerlendirme başta Goldziher ve Rosenthal olmak üzere, kimi günümüz araştırmacılar tarafından da ileri sürülmüş ve Hamza bunlar tarafından dilde Şuûbiyye'nin önde gelen temsilcisi olarak görülmüştür.³⁹ Bu konuda bir başka görüş de onun mutaassıp bir İran milliyetçisi olmadığı şeklindedir.⁴⁰ Bizim kananatımıza göre bu yaklaşımların her ikisinde de doğruluk payı vardır. Hamza, tenkit fikrine önem veren, gerektiğinde İran'la ilgili meselelerde de zaman zaman eleştirel bir tutum sergilemekten çekinmeyen bir ilim adamı olmasına rağmen, kendisinin, milliyetinin, dil ve tarihinin farkında ve bütün bu konularda son derece duyarlı bir kimse idi. Dolayısıyla bir İran milliyetçisi olarak isimlendirmekte bir zorluk bulunmamaktadır. Dünya tarihi kronolojisinin en ağırlıklı bölümünü eski İran tarihinin teşkil etmesi, eski İran hanedanlarının kudret ve ihtişamını gözler önüne sermeye özen göstermesi,⁴¹ yukarıda geçtiği üzere, İran dilinin Arapça'ya tesirini incelerken bu konudaki görüşünü Farsça'nın Arapça'dan üstün olduğunu iddia edecek noktaya getirmesi, eski İran bayramları nevrüz, mihrican ve sadak'ı müstakil kitap konusu halinde işlemesi⁴² ve nevrüzü ayrıca *Tarih*'inin bir bölümü yapması,⁴³ buna işaret etmektedir. Fakat bütün bunlara rağmen Rosenthal'in dediği gibi Hamza, bütün eserlerini Arapça kaleme alan ve Arap-İslâm kültürünün öneminin farkında bir ilim adamıydı.⁴⁴ Bir Şuûbiyye mensubu olsa bile, onu aşırı tutucu Şuûbiyye taraftarı gibi düşünmek veya mutaassıp bir İrancı olarak nitelemek için ciddi bir neden bulunmamaktadır. Zira Şuûbiyye taraftarlığının veya eski İran'a özlem duymanın çeşitli dereceleri söz konu-

³⁸ İbnü'l-Kıftî, I, 335.

³⁹ F. Rosenthal, "Hamza al-İsfahânî", *EI2* (İng.), III, 156; Abdülkerim Özeydın, "Hamza el-İsfahânî", *DİA*, XV, 514

⁴⁰ Abdülkerim Özeydın, "Hamza el-İsfahânî", *DİA*, XV, 514.

⁴¹ Hamza el-İsfahânî, s. 9-51.

⁴² Hamza el-İsfahânî'nin bu konuda yazdığı kitapların adları şöyledir: Kitâbü A'yâdi'l-Fürs, Risâle fi'n-Neyrûz, Risâle fi'l-Eş'âri's-Sâire fi'n-Neyrûz ve'l-Mihrecân. Bkz., Hüseyin Ali Mahfûz, s.74, 75, 77-78, 90; Abdülkerim Özeydın, "Hamza el-İsfahânî", *DİA*, XV, 514. Bîrûnî (bkz., *el-Asâru'l-Bâkiye*, s. 52; Hüseyin Ali Mahfûz, s. 90) Hamza'nın nevrûz hakkındaki kitabından bahsederken İranlılar (el-Fürs) söz konusu olduğunda Hamza'nın taasup gösterdiğini kaydeder.

⁴³ Hamza el-İsfahânî, s.128-144.

⁴⁴ F. Rosenthal, "Hamza al-İsfahânî", *EI2* (İng.), III, 156.

suydu. Örneğin bunlar arasında Mecûsilik de (diyânetü'l-Fürs) dahil olmak üzere Devletü'l-İslâm'ın Devletü'l-Fürs'e intikalini hedefleyen veya böyle bir beklenti içinde bulunan aşırı Şuubiyye taraftarları vardı ki,⁴⁵ Hamza el-İsfahânî'nin ileride ele alınacağı gibi, bunlarla kıyas edilmesi düşünülemez. Diğer taraftan Hamza'nın millî duyguları yüksek ve bu niteliğini eserleriyle de gösteren bir ilim adamı olmasında yaşadığı çağın yukarıda belirtilen niteliklerini ve bu çerçevede Deylemliler/Büveyhîler gibi, İran coğrafyasından çıkan bir hanedanın İslâm dünyasının önemli bir kısmında iktidarı ele geçirdiği ve kimi İranlılar'ın gözünde aynı zamanda Arap hakimiyetini temsil eden Abbâsîler'in etkin varlığının giderek ortadan kalktığı bir zamanda yaşamasını ve bu durumun onun tarih görüşü de dahil olmak üzere milli bilincini etkilemiş olabileceğini dikkate almak gerekir. Diğer taraftan onun hakkında bir kısım İsfahân'lı hemşehrileri tarafından eserlerinin ve ilgilendiği ilim ve disiplinlerin çokluğu nedeniyle "hezeyan satıcısı" suçlaması da yapılmıştır ki, bu tamamen haksızlıktır. İbnü'l-Kıftî bu suçlamayı kaydettikten sonra, gerçeğin asla böyle olmadığını, câhillerin, bilmedikleri şeye düşman olduklarını söylemektedir.⁴⁶

2. Hamza el-İsfahânî'nin Tarih'inde Deylemliler ve Büveyhîler'in Ele Alınışı

a. Abbâsîler'in Çöküşünün İlanı ve Irak Büveyhî Emiri Muizzü'd-Devle'nin Bir Kurtarıcı Gibi Nitelenmesi

Hamza el-İsfahânî'nin Büveyhîler'e yaptığı ilk atıflar, eserinin Abbâsî tarihine dair sayfalarında yer almaktadır. O, on bölüm halinde kaleme aldığı eserinin Arap-Kureyş-İslâm hükümdarlarına ayırdığı onuncu bölümün sekizinci faslını Abbasî halifesi Muktedir (295-320/908-932)'in hilafetinden Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmelerine (334/945-946) kadar geçen devrenin incelenmesine tahsis eder ve bu zaman dilimini bir kargaşa dönemi olarak isimlendirir : "Ülkelerinin Merkezinde (Bağdat) Abbâs Oğullarının Saltanatının Maruz Kaldığı Kargaşanın Tasviri". O ilk önce olayların ayrıntısına girmeden bu kargaşanın kendince genel bir yorumunu verir ve Büveyhîler'e

⁴⁵ İbnü'n-Nedîm, s.267.

⁴⁶ İbnü'l-Kıftî, I, 336.

de ilk defa burada değinir: “Bağdat baştan başa harap oldu; şehirdeki halk göç etmek zorunda kaldı. Neyse ki sonunda Allâh, Ebü’l-Hüseyn (b.) Büveyh (Muizzü’d-Devle[334-356/945-967]) aracılığıyla kalanların imdadına yetişti”. Hamza bundan sonra bazı ayrıntılarla dönemi irdelemeye çalışır; fakat bunu yaparken Abbâsî tarihini en başından itibaren genel bir değerlendirmeye tabi tutarak söze başlar. Ona göre, “Abbâsî çağının başlangıcı 132/750 yılına tesadüf eder. Bu tarihten başlayarak 177 yıl boyunca işbaşına gelen kişilerin (halifelerin) zamanında devlet işleri genel olarak iyi bir istikamet üzere devam etti; bunların saltanatları sırasında ortaya çıkan ârazlar geçici oldu ve süratle ortadan kalktı. Onların mülkleri/saltanatları bu minval üzere Muktedir (295-320/908-932)’in mülkünden/halifeliğinden on üç sene ve birkaç gün geçinceye kadar devam etti. 308/921 senesinin sonuna gelindiğinde Abbâsîler’in başkentlerinde anarşi ve karışıklıklar ortaya çıktı; bu olaylar onların ordu ve halk üzerindeki otoritelerini giderdi ve hazinelerini boşalttı. Hadiseler onların başşehirlerinde yirmi beş yıl devam etti.”⁴⁷ Hamza bundan sonra 308/921’den itibaren ortaya çıkaran ve Abbâsîler’in tükenmesine sebep olan olayları yıl yıl kısaca anlatır ve sonunda Muktedir’in bir komutanıyla yaptığı savaşı kaybetmesi akabinde acıklı bir şekilde öldürüldüğünü belirtir ve bu tarihten sonraki on üç yılın da aynı şekilde devam ettiğini söyler.⁴⁸

Görüldüğü gibi Hamza’nın burada temel olarak ele aldığı konu her şeyden önce halife Muktedir zamanında 308/921 yılından itibaren Abbâsî devletinin içine düştüğü ve adı geçen halifenin feci bir şekilde katledilmesinin ardından artarak devam eden kargaşa ve kaos halinin tasviridir. Fakat bu tasvir, Hamza’nın daha konuya girerken yaptığı ve Büveyhî emiri Muizzü’d-Devle’yi merkeze alan yorumu ışığında düşünüldüğünde Büveyhîler’in Bağdat’ı ele geçirmesi olgusuna okuyucunun dikkatini çekmeyi amaçlayan bir giriş gibi durmaktadır. Kaos ve anarşinin 308/921 yılından itibaren Bağdat’ta yirmi beş yıl, Muktedir’in öldürülmesinin ardından da on üç yıl devam ettiğini söylerken de tarihçinin, İslâm tarihinde belirli bir dönemin başlangıç tarihini akılda tuttuğunu göstermektedir ki bu tarih, Büveyhîler’in Bağdat’ı

⁴⁷ Hamza el-İsfahânî, s.154.

⁴⁸ Hamza el-İsfahânî, s.154-163

ele geçirmesidir. Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirdiği 334/945 tarihinin Muktedir'in ölüm yılı olan 320/932 tarihinden on üç yıl, 308/921 tarihinden de 25 yıl sonra gerçekleştiği burada düşünülmelidir. Çok daha önemlisi bu kaos ve anarşi döneminin Muizzü'd-Devlenin Bağdat'ı ele geçirmesiyle sona erdiğini söylemesidir ki, bu ifadeyle o, Büveyhî emirini bir kurtarıcı olarak selamlamakta ve Büveyhîler'in Bağdat'ı işgalini böylece meşrulaştırmış olmaktadır. O, Sünnî-Abbâsî hilâfet merkezi Bağdat'ın Deylemli Büveyhîler gibi Şîî ve taşralı bir gücün eline geçmesini hazmedemeyen Sünnî çoğunluğa sanki bir cevap verir gibidir. Yani onlara Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirmesinin, yaşanan bunca kaos ve kargaşa dikkate alındığında bir kurtuluş ve bir esenlik olarak algınması gerekir denilmek istenmektedir. Son dikkat çeken nokta da Hamza el-İsfahânî'nin, Arap-İslâm hükümdarlarının tarihini ve bunun bir bölümü olarak işlediği Abbâsîler dönemini Muizzü'd-Devle'nin Bağdat'ı ele geçirmesini haber vermekle sonlandırmasıdır. Eserini 351/962 yılında tamamladığı dikkate alınırsa onun Abbâsî hilafetinin Büveyhîler'in gelişinden sonra da varlığını sürdürdüğünü bilmediği veya bundan haberdar olmadığı söylenemez. Fakat Büveyhîler'in 334/945 yılında Bağdat'a hakim olmalarından sonra devam eden tarihî süreci ele almamak suretiyle o, (aslında o Muktedir'in öldürüldüğü 320/932 tarihinden sonraki olayları zikretmeye bile gerek duymaz) sanki anılan yıldan sonraki tarihin Abbâsîler'in tarihi olmadığını söyler gibidir. Tarihinin Abbâsî devletinin içine düştüğü kaosu ayrıntılarına girdiği yerde, bu devletin tarihinin iyi ve kötü dönemlerinin bir hülasasını vermek suretiyle, artık Abbâsî devletinin defterinin gerçekte kapandığına güçlü bir îmada bulunması da buna işaret eder görünmektedir. Bir kurtarıcı olarak selamladığı Muizzü'd-Devle, öyle görünüyor ki, ona göre ayrı bir tarihsel önemi haiz idi

b. Irak Büveyhî Emiri Muizzü'd-Devle'nin Tarihsel Rolü'nün Ebû Müslim el-Horasanî'nin Târihsel Rolü İle Mukayese Edilmesi

Hamza el-İsfahânî, Abbâsî devletinin etkin varlığının sona erdiğini söylediği yerde Ebü'l-Hüseyn b. Büveyhî'i (Muizzü'd-Devle) bir kurtarıcı olarak nitelemekle yukarıda belirtildiği gibi, onu farklı bir tarihsel rol içinde gördüğünü ortaya koymaktadır. Bir başka ifade ile Muizzü'd-Devle'nin eliyle Büveyhîler'in hilâfet merkezi Bağdat'ı ele geçirmesi, ona göre sıradan bir olay olmanın ötesinde değerlendirilmesi gereken bir durumdur. Nitekim o bu konudaki yaklaşımını eserinin bir başka bölümünde ele alır. Hamza el-

İsfahânî, Tarih'inin onuncu bölümünün dokuzuncu faslını Horasan valilerinin, onuncu faslını da Taberistân valilerinin tarihine ayırır. Bu durum eserin genel planıyla tezat teşkil eder görünse de o bunun sebebini şöyle açıklar: Ona göre bunun sebebi esas olarak bu iki bölgenin genel İslâm tarihinde oynadıkları önemli roldür. Bu rolü Hamza şöyle izah eder: "...Bu faslı Horasan valilerine ayırdım. Ondaki sonraki faslı da Taberistân valilerine tahsis ettim. Diğer bölgelerin değil de bu iki bölgenin tarihlerini kitaba dahil etmemin nedeni, ilk önce Horasan'dan kalkan devlet ricalinin, sonra da Taberistân'ın devlet adamlarının ellerinde meydana gelen olayların, "zamanın iki kahramanını/muzafferini" (Karî'ayi'z-Zemân) ortaya çıkarmasıdır ki, bunlar, Devletin öncüsü/desteği (Sâhibü'd-Devle) Ebû Müslim (el-Horasânî) ve Ebü'l-Hüseyin b. Büveyh (Muizzü'd-Devle)'dir".⁴⁹

Görüldüğü gibi Hamza el-İsfahânî, Ebû Müslim ile Muizzü'd-Devle'yi ve bu ikisini sonuç olarak ortaya çıkaran coğrafi bölge ve tarihî süreçleri işlev ve fonksiyon bakımından birbirine benzetiyor ve başka herhangi bir tarihçinin yapmadığı bir biçimde birbirleriyle mukayese edilebilir görüyor. Peki böyle bir tarihsel yorumun dayanak ve gerekçeleri var mıydı? Müellif bunu da müteakip satırlarda ele alır ve önce Horasan bölgesinin aktörleri ve Ebû Müslim'in, ardından da Taberistân'ın aktörleri ve Ebü'l-Hüseyin b. Büveyh'in (Muizzü'd-Devle) tarihsel rollerini olgusal olarak ortaya koymaya çalışır. Horasan'la ilgili olarak şöyle der: "...Horasan'ın Acemleri, Araplar ve bedevîlerden oluşan ordularını ortadan kaldırarak Ümeyye oğullarından "devlet"i alıp Abbâs oğullarına (Beni'l-Abbâs) nakledenlerdir...Horasan'dan doğan "devlet"i ortaya çıkaranlara/kuranlara gelince, onlar cürme maruz kalanlar ve Ebû Süfyân'ın oğulları ile Mervân'ın oğullarının bakıyyelerinin yer aldığı Emevîler'in ordularının kökünü kazıyarak intikam alanlardı. O Emevî askerleri ki Allâh'ın mukaddes evini (Kâbe) mancınıklarıyla dövdükten, temellerini sarstıktan ve duvarlarını bozduktan sonra yıkarak, onların (Ebû Süfyân ve Mervân oğulları/ Emevî halifeleri) saltanatlarını ayakta tuttular. Emevî askerleri yine onlar adına Hz.Peygamber'in torunları ile savaştılar ve susuz bırakarak işkence ettikten sonra onları katlederek ortadan kaldırdılar. Sonra, yine onlar adına, Peygamber'in kardeşi-

⁴⁹ Hamza el-İsfahânî, s.164.

ne(amcasının oğlu Hz. Ali) İslâm minberlerinden lânetle sövdükten sonra Hz. Muhammed'e hakaret ettiler ve bunların kadınlarını kâfirlerin ulularına/ileri gelenlerine yapıldığı gibi topluluğun (mele') başları üzerinde Yezîd'e sundular. Diğer taraftan Hz.Peygamber'in torunlarını Suriye Arapları arasında âdil imamlara isyan edenler gibi gösterdiler ve onların bunları asi olarak bilmelerini sağlayıp toplum arasına çıkmalarını engelledi; imâmın veliahdi olan imamdan imameti soyup almaya yönelerek, onu (imâmet) miras bırakılan bir hak gibi gasbetmeye tamah ettiler; sonunda Suriye Arapları lânet ve iftira ederek onların aleyhine döndüler ve kendilerine "Sünnet ve cemaattan ayrılanlar ve Allâh'ın halifesine asi olanların eli kurusun" dediler; sonra yüz yıla yakın bir süreyi insanları onlardan nefret ettirerek ve onların insanlarla bir araya gelip karışmalarını yasaklayarak geçirdiler. Nihayet Allâh onlara karanlığın aydınlatici "devletin öncüsü/desteği" Ebû Müslim'i takdir etti. O ülkeleri onlardan temizlediği gibi insanları da kurtardı".⁵⁰

Taberistân'la ilgi olarak ise Hamza şunları söyler: Taberistân'dan doğan devleti kuranlara gelince, İslâm ülkesinden Karmatîler utancını giderdiler, mülkün/devletin merkezinden (Bağdat) fitne tahrikçilerini ve asileri temizlediler ve devlete (Abbâsî devletine) düşman (A'dâü'd-devle) olan, hilâfetin otoritesini ortadan kaldıran ve gayrimeşru vergiler koyan Berîdîler'i,⁵¹ -Allâh onları cehennemden en sıcak yerine atsın- mağlup edip ortadan kaldırdılar".⁵²

Görüldüğü gibi tarihçi Hamza el-İsfahânî, her iki bölgenin tarihsel önemini ele alırken ilk önce bunların kurtarıcı rollerini öne çıkarır. İlkinde başta Hz. Ali evladına yapılan zulümler ve Kâbe'ye yapılan saygısızlık gibi Emevîler'in çirkin icraatları öne çıkararak, ikincisinde de Abbâsî devletinin içinde düştüğü kötü durum, Karmatîler ve Berîdîler gibi 'zâlim' ve 'sapık' inançlıların tecavüz ve tasallutlarına ve ayrıca Bağdat'ı da içine alarak yayılan fitne ve anarşiye atıfta bulunarak yapar. Ona göre, İslâm dünyası, farklı zamanlarda maruz kaldığı her iki kötü durumdan iki ülke, yani Horasan

⁵⁰ Hamza el-İsfahânî, s.164-165.

⁵¹ Nâşir kelimeyi yanlış olarak "Yezîdiyyîn" şeklinde okumuştur. Fakat doğrusu yukarıda belirtildiği gibidir.

⁵² Hamza el-İsfahânî , s.165.

ve Taberistân ve bunların çıkardıkları iki kahraman eliyle kurtarılmıştır ki bunlar, birinci durumda Ebû Müslim, ikincisinde ise Ebû'l-Hüseyin b.Büveyh (Muizzü'd-Devle)'dir. İkinci durumda tarihçinin belirttiği olaylar, Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirdiği zamanki gerçek duruma⁵³ işaret etmektedir. Muizzü'd-Devle'nin Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra Berîdîler ortadan kaldırıldığı gibi Karmatîler'in Irak'a saldırılarına ve çıkardıkları gailelere bir sınır getirilmiştir.⁵⁴

Hamza'nın tasvirinde ve ileri sürdüğü görüşlerde belki çok daha önemli olarak dikkat çeken bir başka nokta daha vardır ki o da onun Ebû Müslim ve Muizzü'd-Devle'nin kurtarıcı niteliklerinin İslam dünyasının maruz kaldığı yukarıda belirtilen büyük sorunların çözülmesiyle sınırlı kalmadığına yaptığı vurgudur. Ona göre bu iki kahramanı çıkararak bölge ve tarihsel süreçler, aynı zamanda İslâm tarihinde "devlet" in el değiştirmesini sağlamışlardır. İlkinde Emevîler yıkılıp Abbâsî devleti kurulmuştur ki, Ebû Müslim'in Hamza el-İsfahânî tarafından "Sâhibü'd-Devle (devletin öncüsü/desteği)", "Nâkılü'd-Devle" (devleti Emevîler'den alıp Abbâsîler'e nakleden) şeklinde nitelenmesi ile Horasan Acemlerinin Emevîler'den devleti alıp Abbâsîler'e naklettiklerinin ifade edilmesi ve yine "Horasan'dan doğan devleti kuranlar" ifadesiyle Horasan'ın, devletin (Abbâsî devleti) kurulmasındaki rolüne vurgu yapılması bunu göstermektedir. Fakat bu noktada yazar Muizzü'd-Devle için Ebû Müslim'inkine (Sâhibü'd-Devle/Nâkılü'd-Devle) benzer bir niteleme yapmaz; fakat onu Ebû Müslim ile yan yana zikrederek ve yer aldıkları tarihsel süreçleri işlev ve fonksiyon bakımından birbirleriyle mukayese ederek sanki okuyuculardan onu da Ebû Müslim gibi görmeleri gerektiğini, yani onun da devlet'in el değiştirmesinde rol sahibi, simge isim olduğunu düşün-

⁵³ Karmatîler'in üçüncü/dokuzuncu asrın sonlarından itibaren neden oldukları gaileler ile Irak ve hatta Bağdat'ı ele geçirmek için yaptıkları saldırılar bilinmektedir. Bkz., W. Madelung, "Karmatî", *EI2*, IV, 660-662; Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, XXIV, 510-512. Ayrıca Emîrî'l-Ümerâhık döneminde (324-334/935-945) aslında bir mültezim ailesi olan Berîdîler'in artık iyice takatten düşen Abbâsîler'in elinde kalan Irak'ın bir kısmında iktidarı ele geçirdikleri ve hatta Bağdat'ı da bir süre zaptettikleri ve bu dönemde ayrıca kaos ve kargaşanın her tarafı kapladığı bir vakıadır. O kadar ki bu durum Bağdat'ın Büveyhîler tarafından işgalini kolaylaştırmıştır. Bkz., Abdülkerim Özaydın, "Berîdîler", *DİA*, V, 501-502; Hakkı Dursun Yıldız, "Emîrî'l-Ümerâ", *DİA*, XI, 159.

⁵⁴ K.V. Zetterstéén, "Muizzü'd-Devle", *İA* (M.E.B.), VIII, 561.

melerini ister gibidir. Kaldı ki, Hamza'nın Horasan gibi Taberistân'a da devlet kurucu rolü vermesi ve yukarıda geçtiği gibi "Taberistân'dan doğan devleti kuranlara/ortaya çıkarılmalara gelince" ifadesiyle buna işaret etmesinin ardından temelde Muizzü'd-Devle'yi ilgilendiren gelişmeleri zikretmesi de bu yaklaşımı teyit etmektedir. Peki bu durumda Taberistân güçlerinin oluşumuna yol açtığı devletin mahiyeti ve bunun Büveyhîler ve Muizzü'd-Devle ile ilgisi nedir? İşte tarihçi bunu yukarıda işaret edildiği gibi eserinin Taberistân'ın siyasi tarihine ayırdığı sayfa larında ele alır.

c. Deylemliler, Büveyhîler ve Devlet

Hamza el-İsfahânî Taberistân'ın siyasi tarihine ayırdığı sayfa larında bölgenin bir çok vilâyetten oluştuğunu söyledikten sonra hemen sözü Deylem'e getirip "Deylem, Taberistân'ı oluşturan bölgelerden biridir ve Deylemliler'e dair haberler fütûh eserleri ile Abbâsî devleti hakkında tasnif edilmiş kitap larında (defâtîr) yer almaktadır" demekte ve bu kısa tanımlamanın ardından ta Abbâsîler'in kuruluş aşamasına kadar geri giden bir rivayeti, daha doğrusu bir kehaneti kaydetmektedir. Rivayet, Alî b. Hişâm, el-Kâsım b. Süleyman en-Nişabûrî ve Muaz b. Müslim yoluyla nakledilmektedir. Muaz b. Müslim'in öncekine bildirdiğine göre, ilk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs Seffâh (132-136/749-754) zamanında, halifenin kardeşi ve halefi Ebü Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775), Ebü Müslim'in biatını almak için gittiği Merv'den dönmektedir. Nişabûr'dan Ecrin ile Simnân arasındaki bir yere ulaşıldığında el-Mansûr, Kûmis ile Taberistân arasındaki dağlara bakar ve yanındaki Muaz b. Müslim'e "Yâ Muâz! Bunlar hangi dağlardır?" diye sorar. O da "Taberistân dağlarıdır" karşılığını verir. Bu cevap üzerine el-Mansûr'un yüzü ekşir ve şaşkın bir şekilde kalakalır. Muaz canını sıkın şeyin ne olduğunu sorunca da el-Mansûr şöyle cevap verir: "Kalbimin endişeli olmasının nedeni şudur ki, Abbâs oğullarının işleri yükselerek devam edecek; onlar hakim ve yönetici olacaklar ve başkalarının yönetim ve hükmü altına girmeyecekler; ta ki bu dağların arkasında kendisi Arap, yardımcı ve destekçileri Acem olan bir devlet ortaya çıkıncaya kadar; sonra bu devlet, Acem'e dönüşecek ve onlardan bir kısım kişilere intikal edecek; ardından da bu devlet onlardan bir toplulukta kesin şeklini alacak. İşte o zaman Abbâs oğulları başkalarının yönetimine girecek". Hamza el-İsfahânî, bu rivayeti naklettikten sonra şöyle devam etmektedir: "Bundan sonra Taberistân birkaç sene içerisinde komutan Ebü'l-Hasîb tarafından 144/761-762 senesinde fet-

hedildi. Bunun sebebi Muaz b. Müslim'in ondan (el-Mansûr) hikâye ettiği haberin kendisini etkileyip panik halinde harekete geçirmesiydi. Bundan dolayı el-Mansûr (halife olduktan sonra) bütün düşüncesinin odağına Taberistân'ı yerleştirdi ve sonunda bölgeyi el-İsbehbed Hurşîd b. Dâdbuzrmîhr b. Ferruhân b. Dâdbûh b. Kîlîde'nin elinden aldı..."⁵⁵

Bu uzun rivayette temel olarak vurgulanan nokta, Taberistân'da kendisi Arap, yardımcıları da Acem/İranlı olan bir devlet ortaya çıkacağı, bilahare bu devletin bu Acem olan yardımcılarına geçeceği ve nihayet bu Acemlerden bir grupda (kabile veya aile) kesin şeklini alacağıdır. Böylece Acemler'in ellerinde devletin kesin şeklini almasından sonradır ki artık Abbâsîler yönetici değil, yönetilenler olacaklar bir başka ifade ile "devlet"i kaybedeceklerdir. Hamza el-İsfahânî, bu rivayeti kendisi mi üretmiş yoksa daha önce üretilmiş de o bunun nakledeni midir? Bunu tahmin etmek oldukça güçtür. Fakat herhalükârda Hamza bu kehaneti benimsemiş görünmektedir. Çünkü o Deylemli/Büveyhî hakimiyetini hemen hemen bu kehanetin anlam ve îmalara dayandırmıştır. Nitekim o Taberistân valilerinin tarihini ele aldığı bu bölümde sadece Taberistân'da sahipleri Arap olan devletin ortaya çıkmasından en son Acemden bir grup elinde kesin şeklini almasına kadar geçirdiği evrim ve aşamaları ele almakta ve bir anlamda kehanetin tarihsel karşılığını olaylar ve aktörleri ile ortaya koymaktadır.

Ona göre "Taberistân Abbâs oğullarının emirlerinin/vâlilerinin yönetiminde yüz altı sene iki ay yirmi bir gün kaldıktan sonra 23 Şevval 250/27 Kasım 864 tarihinde Hasan b. Zeyd (Hz. Ali soyundan) tarafından Deylemli yardımcılarının desteği ile ele geçirilir; o, bölgede on dokuz sene, sekiz ay, altı gün hüküm sürdüktan sonra 3 Receb 270/6 Ocak 884'de vefat eder. Yerine kardeşi Muhammed b. Zeyd geçer ve onsekiz yıl tahtta kalır. Fakat o, Sâ mânîler'in ordu komutanı Muhammed b. Harun'la yaptığı savaşı 5 Şevval 387/2 Ekim 900'da kaybederek harp sahasında katledilir. Böylece bölge on üç yılı aşkın müddetle Sâ mânî hakimiyetinde kalır." Bu sürenin sonunda "Deylem bölgesine gelip Deylemliler ve Gillîler (Gîlânîliler) arasında İslâm'ı

⁵⁵ Hamza el-İsfahânî, s.180-181.

yayma faaliyetleri yürüten Nâsır (Hz. Ali soyundan Hasan b. Ali el-Utruş),⁵⁶ 301/913 yılında Sâmânî vâlisi Su'lûk'ü Şâlûs'da (metinde Hâlûs) yenerek Cemâziye'l-ülâ 301/Aralık 913 yılında Taberistân'ın merkezi Âmül'e girer" ve böylece Taberistân'daki Alî oğulları yönetimi yeniden canlanır. "Nâsır Taberistân'da iki yıl üç ay ve birkaç gün hüküm sürdükten sonra yetmiş dokuz yaşındayken Şaban 304/Şubat 917'de vefat eder; Bilahare Taberistân on iki sene müddetle Ali oğulları'nın (el-Aleviyye) elinde kalır ve ardından mülk/devlet Deylemliler'e geçer"⁵⁷

Bu tasvir, yukarıdaki uzun rivâyet/kehânet ışığında değerlendirildiğinde Hasan b. Zeyd ve haleflerinin yönetimlerinin, Taberistân'da ortaya çıkacağı çok önce haber verilen "Arap asıllı devlet", onların bölgede hakimiyetlerini sağlayan Deylemliler'in de Acemler olarak konumlandırılmış olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Hasan b. Zeyd ve haleflerinin yönetimi, günümüz tarihçileri tarafından Taberistân Alevîleri (Ali oğulları) veya Taberistân Zeydîleri dönemi diye isimlendirilmektedir.⁵⁸ Ne var ki, devlet/mülk onların elinde kalmamış ve kehanette belirtildiği gibi Deylemlilere geçmiştir. Bu geçiş de birkaç aşamada gerçekleşmiştir ki, Hamza bunları sırasıyla kaydetmektedir.⁵⁹

İlk merhalede Deylemli bir askerî lider olan Esfâr b. Şîrveyh adı⁶⁰ ortaya çıkar. O, Dâî Hasan b. el-Kâsım'ı (Nâsır'ın halefi ve Taberistân Zeydîleri'nin son emiri ve imamı)⁶¹ 24 Ramazan 316/10 Kasım 928'da katlederek Deylem hâkimiyet sürecini başlatmış ve böylece güç (sultan) Aleviyye'den Deylem'e ve bu zümrenin Verdâd Avendân kabilesine geçmiştir. Fakat ikinci aşamada Deylem'in riyâseti Esfâr'dan Gillî (Gîlân'lı) lider

⁵⁶ Nâsır el-Utruş hakkında geniş bilgi için bkz., R.Strothmann, "Hasan Al-Utrush", *EI2* (İng), III, 254-255.

⁵⁷ Hamza el-İsfahânî, s.181-182.

⁵⁸ W.Madelung, "Kuzey İran'da Kurulan Küçük Hanedanlar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, V, 457.

⁵⁹ Hamza el-İsfahânî, s.182-183.

⁶⁰ Esfâr b. Şîrveyh hakkında geniş bilgi için bkz., M.Canard, "Asfâr b. Şhirawayhî", *EI2* (İng.), I, 668.

⁶¹ Hasan b. el-Kâsım hakkında geniş bilgi için bkz., W.Madelung, "Al-Hasan b. Al-Kâsım", *EI2* (ing.), Supplement, Fascicules 5-6, s.357.

Merdâvîc b. Ziyâr'a⁶² geçmiştir. O 16 Zilkade 319/29 Kasım Perşembe günü hükümdar oldu. Böylece onun Deylem ve Gîl'e (Gîlânlılar'a) başkanlık etmesi (riâset) bir sene üç ay ve yirmi küsur gün sürdü". Son aşamada ise Hamza el-İsfahânî sözü Büveyhîler'e getirir ve şöyle söyler: "Deylemliler İsfahân'da bir devlet kurarlar; bu devleti kuran Deylemliler'in Şîrzîl Avendân kabilesinden Alî b. Büveyh (İmâdü'd-Devle)'dir; onun şehirdeki saltanatının başlangıcı 11 Zilkade 321/2 Kasım 933 Pazartesi günüdür. Bu şehri ele geçirdikten sonra o, Fars'a saldırıya geçti ve bölgede hakimiyet kurdu. Bundan bir küsur yıl sonra Merdâvîc, 3 Rebülevvel 323/10 Şubat 935 Salı günü öldürüldü ve birkaç gün sonra Hasan b. Büveyh (Rüknü'd-Devle/İmâdü'd-Devle'nin kardeşi) h.323 yılının Rebülâhir ayının başında (9 Mart 935) İsfahân'ı ele geçirdi".⁶³ Bu son aşamayı da kaydettikten sonra Hamza el-İsfahânî hem bu konuyu hem de kitabını sona erdirir ve bitiş tarihi olarak 351/962 tarihini verir ki, bu sırada, Büveyhîler, Fârs, Rey ve Cibâl (kuzey-batı İran) ve Irak-Bağdat olmak üzere üç şube şeklinde İslam dünyasının merkezi kısımlarına yayılmış vaziyeteydiler.

Görüldüğü gibi, çağdaş bir tarihçi sıfatıyla yaptığı kısa bir Deylem tarihi mahiyetindeki bu tasvirinde Hamza el-İsfahânî, Alî b. Büveyh (İmâdü'd-Devle) eliyle Deylemliler'in İsfahânda bir devlet kurduklarını söyleyerek, Büveyhîler'i/Deylemliler'i bir "devlet" olarak tanımlamış olur. Fakat bu devlet, Hamza'nın Taberistân ve Deylemliler'in tarihsel rolüne dair yaklaşımına uygun olarak okunduğunda Taberistân'da kurulan Arap devletinden Acemler'e/Deylemliler'e aşama aşama geçen ve nihayet Büveyhîler'de veya onların mensup oldukları Deylemliler'in Şîrzîl Avendân kabilesinde kesinleşen ve aynı zamanda devletin Arap'tan Acem'e geçişini temsil eden bir devlettir.

Ne var ki, Hamza'ya göre, Deylem devleti, sonunda Alî b. Büveyh (İmâdü'd-Devle) ve Hasan b. Büveyh (Rüknü'd-Devle)'in ellerinde kesinleş-

⁶² Merdâvîc b. Ziyâr hakkında geniş bilgi için bkz., C.E.Bosworth, "Mardâwîdj", *EI2* (İng.), I, 668.

⁶³ İmâdü'd-Devle ve Rüknü'd-Devle'nin Büveyhî hanedanının kuruluşundaki rolleri ve hakimiyet dönemleri hakkında geniş bilgi için bkz., Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 496-497

tiğine göre İslâm tarihinde yeni bir dönemin yani Abbasî devletinin başlamasının simge ismi olan Ebû Müslim el-Horasanî'nin rolü neden bunlardan birincisine veya her ikisine değil de üçüncü kardeş olan Ebü'l-Hüseyin b. Büveyh'e, yani Muizzü'd-Devle'ye verilmiştir? Kaldı ki dikkatten kaçmadığı gibi Hamza, Büveyhîler'in, onun ifadesiyle Deylem devletine kesin şeklini verdikleri yerde sadece Alî b. Büveyh (İmâdü'd-Devle) ve Hasan b. Büveyh (Rüknü'd-Devle)'in adlarına yer vermiş, üçüncü kardeş olan Ebü'l-Hüseyin b. Büveyh'i (Muizzü'd-Devle) kaydetmemiştir. Bu sorunun cevabı, öyle görünüyor ki, Muizzü'd-Devlenin târihsel işlevinin simgesel anlamında saklı görünmektedir. Evet Hamza'nın daha önce belirttiği gibi Muizzü'd-Devle Irak ve Bağdat'ı, Abbâsi halifesini ve halkı Berîdîler gibi mahalli güçlerin zulümlerinden ve Karmatîler'in tasallutundan kurtarmıştır. Fakat Hamza'ya göre, öyle görünüyor ki, onun Büveyhîler bakımından ortaya koyduğu asıl işlev ve üstlendiği rol, Irak'la birlikte devlet ve hilâfetin merkezi olan Bağdat'a Şii-Deylemli/Büveyhî bayrağını dikmesiydi. Ona göre bu olay, artık Abbasîler'in kendilerinin değilse bile temsil ettikleri devletin sonunu getiren bir olaydı.

Öyle görünüyor ki Hamza, ortaya koyduğu Deylem/Büveyhî tasviri ile şunu söylemek istiyordu: Taberistân'ın devlet kuruculuk nitelikleri, nasıl sonunda Alî b. Büveyh'in (İmâdü'd-Devle) kurduğu Deylem/Büveyhî devletinde somutlaşıp târihsel bir varlık haline gelmişse de, bu devletin genel İslâm târihsel sürecindeki konumu veya târihsel anlamı da kurucu ailenin üçüncü üyesi Muizzü'd-Devle tarafından Abbasî devletinin başşehri Bağdat'ın ele geçirilmesiyle billurlaşmış ve fark edilebilir/tanınabilir hâle gelmiştir. Bir başka ifade ile, Alî b. Büveyh (İmâdü'd-Devle), Deylem/Büveyhî devletinin müşahhas timsali ise Muizzü'd-Devle de bu devletin târihsel anlamının yani Abbasî devletinin yerine geçişinin simgesidir. Zira Hamza'nın kaydettiği kehânette belirtildiği üzere önce Ali oğullarının Taberistan'daki yönetimleriyle kendini gösterip, ardından Deylemliler'e aşama aşama geçen ve sonunda Deylemli Büveyhîler'de kesinleşen devletin tam olarak kendisini isbat etmesi, Abbasîler'in yöneten değil, yönetilen olması durumunun gerçekleşmesine bağlı kılınmıştı. Abbasî devlet merkezi Bağdat'ın Muizzü'd-Devle tarafından ele geçirilmesiyle bu da sağlanmış ve böylece Abbasî devletin etkin varlığı sona ermiş ve Büveyhîler'in şahsında Deylem devleti târihsel olarak tam olarak gerçekleşmiştir ki, bu devlet aynı zamanda devletin

Araptan Aceme geçişini temsil etmektedir. İşte bundan dolayı olmalı ki, Hamza el-İsfahânî, Muizzü'd-Devle'yi Ebû Müslim'e benzetmiş veya onun şahsında ikinci bir Ebû Müslim el-Horasânî görmüştür. Kısaca Hamza Deylemli Büveyhîler'i kendi zamanına kadar Abbasi topraklarında kurulan çok sayıdaki mahallî hanedandan biri gibi değil, İslâm tarihi sürecinde Emevîler veya Abbasîler gibi bir devlet olarak konumlandırmak istemiştir ki, onun bu çabası, adı geçen hanedana bir meşruiyet temeli sağlama girişimi olduğu kadar aynı zamanda bir tarih yorumudur.

Son olarak Hamza'nın Deylemli/Büveyhî hanedanı tasvirinde çelişkili gibi görünen bir duruma işaret etmek gerekir ki, o da tarihçi tarafından Muizzü'd-Devle'ye aynı zamanda Abbâsi halifesini kurtarma rolünün verilmesidir. Öyle ya Abbasî halifesi mevcudiyetini sürdürdüğü müddetçe Büveyhîler'in devlet olarak konumlandırılıp onların yerini almasının ne anlamı olabilirdi. Üstelik Hamza, kaydettiği kehanetin diliyle, yukarıda geçtiği gibi, açıkça "...sonunda Abbasiler yöneten değil, yönetilenler olacaklar, yani devleti kaybedecekler" demişti. O zaman kurtarılan neydi? Hiç kuşku yok ki, Hamza el-İsfahânî de Büveyhîler'in Bağdat'ı Abbasî halifesini kurtarmak veya ona yardım için ele geçirmediğini çok iyi biliyordu. Öyle görünüyor ki, onun zihninde kitabını yazdığı sırada Abbasî halifelerinin fiilen içinde bulunduğu durum vardı. Bilindiği gibi, Şîi Deylemli Büveyhîler bir takım tarihsel nedenlerle Sünnî Abbâsi hilâfetini bütünüyle ortadan kaldırmamışlar, fakat onu yetkilerini fiilen kullanmaktan önemli ölçüde aciz bir prestij ve manevî önderlik makamına dönüştürmüşlerdi. Bize öyle geliyor ki, muhtemelen Büveyhîler gibi Şîi olan (yukarıda geçen onun Emevî eleştirisi bunun ip uçlarını taşımaktadır) Hamza el-İsfahânî'nin, Büveyhî emiri Muizzü'd-Devle'ye Abbâsi hilafetini kurtarma rolünü vermesinin nihai hedefi, Büveyhîler'in yönetimleri altında bulunan Sünnî çoğunlukta ve propaganda amaçlıydı. Sünnî toplumun gözünde Büveyhîler'i meşrulaştırmayı ve onların değerini yükseltmeyi amaçlayan Hamza, şunu demeye getirmektedir: Büveyhîler/Deylemliler olmasaydı Abbâsi hilâfeti yukarıda belirtilen nitelikleriyle bile ortada bulunmayacaktı ve Sünnî toplum bundan dolayı Büveyhîler'e/Deylemliler'e minnet duymalıydı.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Hamza el-İsfahânî, dördüncü/onuncu asırda, dil/filoloji ve tarih sahalarındaki kariyeri ile kendisinden söz ettiren İran asıllı bir ilim adamı ve bir entelektüel olarak yaşadı. Tarih görüşünün oluş-

masında bir yandan Abbasîler'in hızlı bir çöküşe geçişine diğer yandan da İran coğrafyasından çıkan Şîi-Deylemliler'in yükselişine şahitlik etmesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Onun Büveyhîler devrinde kaleme alınıp günümüze bir bütün olarak ulaşan eseri *Tarihü Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*, sadece bir dünya tarihi kronolojisi değil, aynı zamanda ilk Büveyhîler'i mensup oldukları İran'lı Deylemliler'in tarih sahnesine çıkışları içinde ele alan oldukça kısa fakat önemli bir şahitliktir. Deylemliler ile Büveyhîler'in ortaya çıkışı, İran tarih ve kültürüne önem veren ve İran milliyetçisi olduğunda hiç kuşku bulunmayan bir ilim adamı ve tarihçi olarak Hamza el-İsfahânî'yi oldukça etkilemiş görünmektedir. O eserinde ortaya koyduğu tasvirde bir taraftan Taberistan'daki Ali oğulları yönetimini ve Deylem yayılışını ve nihayet bu sonuncuların içinden Büveyhîler'in ortaya çıkışını özlü bir şekilde ortaya koyarken aynı zamanda bir tarih yorumu da yapmış ve Deylemliler/Büveyhî egemenliğini İslâm tarihsel sürecinde anlamlandırıp konumlandırmak istemiştir. O Deylem/Büveyhî egemenliğini, sıradan bir hanedan değil, etkin varlığının ortadan kalktığı varsayılan Abbasîler'in yerini alan ve aynı zamanda devletin Araptan Aceme geçişini temsil eden bir "devlet" olarak konumlandırmıştır. O, böyle bir tarih yorumunu genel olarak iki unsura dayandırmış görünmektedir ki bunlardan biri "devlet" kavramı diğeri de Muizzü'd-Devle simgeleştirmesidir. Ona, göre "Deylem/Büveyhî devleti", ilk önce Taberistan'daki Ali oğulları yönetiminde ortaya çıkıp ardından Deylemliler liderler Esfâr b. Şirveyh ve Merdâvîc b. Ziyâr'ın şahsında bir takım istihaleler geçirdikten sonra nihayet Deylemliler/Büveyhî emiri İmâdüddevle tarafından ilk defa İran'da (önce İsfahan'da ardından da Fars'da) kurulan ilk Büveyhî hanedanında kesinleşen devlettir. Fakat bu devletin yetkin şeklini alması ve tarihi anlamının fark edilmesi, Hamza el-İsfahânî tarafından İslâm tarihinde devletin Emevîlerden Abbasîler'e nakledilmesinin simgesi olarak kabul edilen Ebû Müslim Horasânî'ye benzetilen ve bir ikinci Ebû Müslim olarak görülen Muizzü'd-Devle (üç Büveyhî kardeşten üçüncüsü) eliyle Deylem/Büveyhî hakimiyetinin Abbasî devlet ve hilâfet merkezi Bağdat'a yayılmasına bağlı kılınmıştır.

Görüldüğü gibi, Hamza el-İsfahânî "Deylem devleti" kavramıyla Büveyhîler'i kendi zamanına kadar İslâm tarihinde ortaya çıkan bir çok hanedandan biri olarak değil Abbasîler gibi bir devlet olarak konumlandırmış ve "devlet" ile hanedan arasını ayırmıştır. Büveyhî hanedanına kendiliğince

den bir meşruiyet temeli ortaya koyan onun bu yaklaşımının ardında “devlet” kavramına onun döneminde yüklenen özel bir anlamın ve bir tarih görüşünün bulunduğu anlaşılmaktadır. Büveyhîler’in devlet niteliği ve Abbasîler’in yerini alması veya devletin Arap’tan Acem’e geçişi ile tam olarak ne kastedilmektedir? Diğer taraftan Hamza el-İsfahânî’nin Deylemliler/Büveyhîler hakkındaki yaklaşımıyla bizzat bu hanedan mensupları ve onların siyasi düşünce ve hedefleri arasında bir ilişki var mıdır? Bu soruların cevaplandırılması Hamza’nın Deylemliler/Büveyhîler hakkındaki değerlendirmesinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. İşte aynı adla kaleme almayı planladığımız bir başka makale, bu sorular çerçevesinde şekillenecektir.

